
Savjest kao sastavna komponenta psihološkog pristupa moralnom razvoju

Ilija Živković, Zagreb

UDK: 241.2

37.034:159.9

Pregledni znanstveni rad

Sažetak

Suvremenu psihologiju u prvom redu zanima kako ljudsko biće formira savjest, a ponajviše kako dolazi do moralnih spoznaja, što je preduvjet za savjesno i moralno ponašanje. Stoga će psiholozi općenito o čovjeku i njegovu načinu razmišljanja i postavljanja prema stvarima i životu ponajprije uzimati u obzir genetsko naslijeđe koje u velikoj mjeri određuje karakterološke i psihološke osobine, emocije, inteligenciju i, naravno, afektivnost odnosa s roditeljima te kulturu u kojoj se čovjek rađa. S druge strane, naglašavat će socijalnu uvjetovanost razvoja osobe koja je u stanju promijeniti genetski naslijeđene šifre osobnosti. Savjest se u psihologiji ponajprije tretira kao koncept širokog spektra moralnog razvoja. U većini suvremenih psiholoških istraživanja pojam savjesti nalazimo gotovo usputno, kao jednu od dimenzija moralnog razvoja. U ovom radu daje se pregled psihološkog poimanja savjesti u različitim psihološkim pravcima, s posebnim osvrtom na psihoanalitički, bihevioristički, humanistički i kognitivni pristup. Rad obuhvaća i suvremena istraživanja usmjerena na temelje stvaranja sustava internaliziranih moralnih principa kod djece.

UVOD

U psihologiji nije lako razlučiti pravi pojam savjesti jer će neki psiholozi govoriti o savjesti kao mehanizmu koji izaziva osjećaj krivnje ili srama, o nečemu što je sastavni dio moralnog razvoja ili će je pojednostavnjeno smatrati glasom roditelja, društva ili društvenih normi.

Držeći se teme, cilj ovoga rada je ponuditi sažet prikaz psihološkog pristupa i istraživanja fenomena savjesti u sklopu moralnog razvoja. Stoga ću se osvrnuti isključivo na psihološki vid govora o savjesti u sklopu različitih psiholoških pravaca te modela razvojne psihologije koji proučava moralni razvoj pojedinca.

U prvom dijelu rada dat ćemo sažet pregled psihološkog poimanja savjesti u različitim psihološkim pravcima, s posebnim osvrtom na psihoanalitički, bihevioristički, humanistički i kognitivni pristup. Kod kognitivnorazvojnih modela, posebno ćemo se zadržati na najistaknutijim predstavnicima teorija moralnog razvoja: Piagetu, Kohlberghu i Bullu.

U drugom dijelu rada usredotočit ćemo se na suvremena istraživanja koja su usmjerena na ključne čimbenike razvoja savjesti u najranijim godinama života. Nudimo pregled istraživanja koja ukazuju na prvotne temelje stvaranja sustava internaliziranih moralnih principa kod male djece. U te temelje spadaju topli odnos s roditeljima, dječje iskustvo pozitivnog raspoloženja, roditeljski odgoj i temperament djeteta. I na kraju ćemo ponuditi određene refleksije nad motivima suvremenih psiholoških istraživanja posvećena savjesti.

I. UZROCI MORALNOG RAZVOJA I SAVJESTI U PSIHOLOŠKOM PRISTUPU

Što se misli pod savješću?

Psihologija savjest definira kao sustav internaliziranih moralnih pravila o tome što je dobro, pravedno i dopušteno, a što nije (Petz, 2005.). Internalizacija je proces usvajanja socijalnih normi, standarda, ponašanja i doživljavanja, te prihvaćanje vlastitih stavova, uvjerenja, vrijednosti i postupaka. Na osnovi tih internaliziranih moralnih normi pojedinac procjenjuje koliko su stvarni i zamišljeni postupci ispravni ili neispravni. Postupci koji su suprotni normama, izazivaju osjećaj krivnje, što dovodi do ponašanja kojemu je svrha otklanjanje tog neugodnog emocionalnog doživljaja. Postupci

koji su pak u skladu s internaliziranim moralnim normama, prolaze nezapaženo ili izazivaju pozitivan osjećaj prema sebi, odnosno samozadovoljstvo.

Socijalna psihologija pod savješću podrazumijeva moralnu svijest, odnosno osobni etički sustav vrijednosti. Taj sustav se stvara tijekom procesa socijalizacije, putem socijalnog učenja moralnih načela, normi, vrijednosti i pravila o tome što je dobro, a što zlo, što je pravedno a što nepravedno.

Ne postoje dokazi o nekakvom unutarnjem aparatu ili neurološkoj strukturi koja predstavlja savjest u smislu definicije koju daje Chomski (1969.) glede ljudskog potencijala za govor. Za psihologe je savjest socijalni konstrukt koji se razvija isto tako kao i svi dijelovi organizma (Bull, 1969.). Prvotni dio tog konstrukta je moralna obveza, koja se razvija kod svih ljudi bez obzira na kulturu i religiju. Stoga je jedno od glavnih pitanja psihologije što je uzrok tog osjećaja moralne obveze. Budući da se radi o univerzalnom osjećaju, psiholozi su uvjereni da se očito radi o rezultatu prirodnih procesa, a ne o nečem umjetnom, nečem što je došlo samo po sebi.

Savjest u socio-biološkom kontekstu

U dvadesetom stoljeću na scenu je u psihologiji stupila evolucijska perspektiva koja razmatra biološko ili evolucijsko porijeklo socijalnog ponašanja.

Po biološkom modelu savjest, a i moralno ponašanje, spadaju u područje biološkog instinkta, instinkta za druženjem i zaštitom svoje vrste, koji se, prema Darwinovoj teoriji, evolucijski oblikovao od postanka vrste do danas. Budući da je koncept biološkog instinkta stvoren ponajprije na promatranju životinjskog instinkta, ova teorija nije uzimana s velikom ozbiljnošću na području psihologije moralnog razvoja, iz jednostavnog razloga što se kod čovjeka moraju uzimati u obzir viši oblici svijesti.

Drugi smjer istraživanja uključuje takozvani socio-biološki model što ga je u znanstveni svijet plasirao Edward Osborne Wilson (1975.), a govori o ulozi gena kako kod ljudi tako i životinja. Navodeći primjere nesebične ljubavi koju su u

stanju pružiti i ljudi i životinje, ili pak altruizmu, koji otkrivamo kod pčela ili mravi u organizaciji i podjeli posla, on ističe da altruistička ili čak etička dimenzija ovisi o jednom genu koji regulira socijalno ponašanje. Učinke toga gena, regulatora socijalnog ponašanja, tvrdi Wilson, najbolje razumijemo na razini kulture i društva. Mnogi naši kulturni običaji, tvrdi Wilson, kao što su na primjer zabrana incesta te zakoni protiv ubojstva ili fizičkog napada, odražavaju evolucijski proces koji favorizira pojedince čija su socijalna ponašanja u skladu s onim što je najbolje za očuvanje vrste. Veća je vjerojatnost da će ponašanja takvih pojedinaca biti prenesena na buduće generacije, dok nepoželjna ponašanja nemaju takvu priliku. S obzirom na sve intenzivniji razvoj genetike, ovaj pristup će u području biopsihologije imati sve značajnije mjesto (Živković, 2007.).

Savjest u različitim psihološkim pravcima

Kao što smo već i pripomenuli, pitanje savjesti u većini psiholoških pravaca usputno je pitanje povezano s razvojem osjećaja za moralno, etičko, altruističko i odgovorno ponašanje.

Gotovo svaka psihološka škola priznat će da se ljudsko biće rađa s mnoštvom genetskog potencijala, ali će ustvrditi i da se djeca rađaju s moralnim potencijalom, koji će se skupa sa savješću postupno razviti do određene mjere.

Psiholozi općenito govore o četiri procesa potrebna u ljudskom biću da bi došla do osjećaja što je moralno, a neizravno i do oblikovanja savjesti. Radi se o procesima imitiranja roditelja, podređenosti sugestiji roditelja, identifikaciji s roditeljima i njihovim uvjerenjima i procesu usvajanja roditeljskih karakteristika i stavova. Vjerojatno je dinamiku tih procesa najbolje elaborirao američki psiholog i pedagog Norman Bull (1969.), koji ističe sljedeće:

1. Proces imitacije roditelja započinje negdje nakon druge godine života, kad dijete postaje svjesno svoga "ja". Ono tada počinje imitirati postupke onih koji su mu najbliži, a to su u većini slučajeva majka, ali i otac djeteta.

2. Negdje u trećoj godini života odvija se proces djetetove podređenosti sugestijama majke ili oca. Putem podsvjesnih procesa sugestije, dijete apsorbira osjećaje i mentalna ponašanja svojih roditelja.

3. S kognitivnim sazrijevanjem djeteta sve je intenzivniji proces identifikacije, u kom dijete inkorporira roditeljske osobne karakteristike i na neki način ih impersonalizira.

4. Četvrti proces odnosi se na usvajanje roditeljskih karakteristika, koje postaju djetetove vlastite. Od tih usvojenih karakteristika dijete formira svoj unutarnji ego-ideal, svoj doživljaj sebe i sliku svega što želi biti. Taj ego-ideal, zapravo djetetovo moralno "ja", izvor je univerzalnog smisla moralnih obveza. Međutim, taj samooblikovani moralni "ja" u svakodnevnom je konfliktu s prirodom djeteta, njegovih instinktivnih potreba i želja. Ta neprestana unutarnja borba pojedinca, karakteristika je svakog ljudskog bića. Upravo taj moralni "ja" izdiže čovjeka iznad svih drugih stvorenja i omogućuje mu jedinstvenu savjesnost i samokritičnost koju nazivamo savjest.

Ta četiri procesa u potpunosti su prirodna. Svaki od njih ima i svoj biološki smisao. Putem imitacije i sugestije dijete usvaja iskustvo koje bi inače moralo stjecati na daleko teži, duži i opasniji način. Identifikacija s drugima ima sličnu vrijednost u razvoju zauzimanja altruističke perspektive i osjećajnosti za druge osobe s kojima se komunicira, a u konačnici i za moralno postupanje. Dijete se ne rađa s urođenom savješću i moralnim osjećajima, ali je rođeno s biološkim kapacitetom koji mu potencijalno omogućuje da postane moralno biće. Stupanj moralnosti uvelike će ovisiti o osobama oko njega i identifikaciji koju će napraviti. Uostalom, identifikacija je ključni dio razvoja karaktera. Bitni elementi potrebni za razvoj savjesti i morala jesu: odnosi s roditeljima, disciplina u kući, školski ambijent, socio- ekonomski status roditelja, religiozna atmosfera u kući i, naravno, spol djeteta. Kulturni i religiozni ambijent nacije u kojoj je dijete rođeno isto tako igra veliku ulogu (Bull, 1969.).

Temeljni koncept psihološkog razvoja morala i savjesti najviše je razrađen u tri psihološka modela: psihoanalitičkom, biheviorističkom i kognitivnom.

Psihoanalitički pristup savjesti

Sigmund Freud je bez sumnje osoba koja se od svih psihologa i psihijatarata najviše bavila pitanjem savjesti, ne zbog same savjesti, nego zbog motiva i konflikata koji dovode do osjećaja krivnje i psihopatološkog ponašanja.

Freud smatra da je čovjek vođen motivima i konfliktima koji su mu nepoznati. Za njega je novorođenče stvoreno vođeno dvjema vrstama instinkta - *erosom* (načelom života) i *thanatosom* (načelom smrti). *Eros* ili životni instinkt ima ulogu usmjeravanja organizma na održavanje života (brine se za nagone samoodržavanja: disanje, jelo, seksualnost i zadovoljavanje svih ostalih tjelesnih potreba). Suprotno od *erosa*, *thanatos* ili instinkt smrti promatra se kao destruktivna sila koja se pokazuje u svim ljudskim bićima, a koja je izražena kroz sadizam, mazohizam, agresiju, ubojstvo itd. Ponašanje i doživljavanje po psihoanalitičkoj teoriji je genetski prirodno, nasljednim dispozicijama unaprijed oblikovano, ali ipak značajno promjenjivo pod utjecajem okoline - sve do psihičkih defekata, u krajnjoj liniji uvjetovano nagonom (prije svega seksualnim). Freud je 1933. ustvrdio da svaka osoba ima točno određenu količinu mentalne energije koja se može koristiti za zadovoljavanje instinkta. Dok se dijete razvija, ta psihička energija se podijeli na tri komponente osobnosti: id, ego i superego.

Rođenjem se naša osobnost sastoji od *ida* (ono). Jedina funkcija *ida* jest da služi instinktima, tražeći stvari koje će ga zadovoljiti. Prema tome, *id*, koji je inače iracionalan, ponaša se po principu zadovoljstva time što traži trenutna zadovoljstva instinkta (potreba). Impulzivno mišljenje donekle je nerealno, ali *id* će investirati psihičku energiju u bilo koju stvar ili objekt kako bi bio zadovoljen instinkt, bez obzira da li to stvarno može ili ne može. Freud je vjerovao da ove poteškoće vode k razvoju druge komponente osobnosti - k *egu*.

Prema Freudu (Živković, 2008.), *ego* stupa na snagu kada je psihička energija usmjerena od *ida* prema važnim spoznajnim procesima, kao što su: percepcija, logičko rezoniranje, učenje itd. Cilj je racionalnog *ega* služiti stvarnim principima, tj. pronaći načine na koje može zadovoljiti instinkte. U isto vrijeme, *ego* mora investirati nešto svoje psihičke energije da bi blokirao iracionalne impulse *ida*. Freud je smatrao da je *ego* u isto vrijeme i sluga i gospodar *ida*.

Treća komponenta Freudove osobnosti je *superego* - čovjekovi unutrašnji moralni standardi (*nad ja*). *Superego* se formira iz *ega* i žudi za perfekcijom, više nego zadovoljstvom ili stvarnošću. Već se polako oblikuje u djece od 3 do 5 godina, koja preuzimaju moralne norme i standarde svojih roditelja. Kada se jednom formira *superego*, djeca ne trebaju odraslu osobu da im kaže jesu li bila dobra ili loša. Ona su sada svjesna svojih postupaka, i sama će osjećati krivnju ili sram zbog svojeg neetičnog ponašanja.

Prema psihoanalitičkoj teoriji, razvoj moralnosti odvija se s promjenama stadija u psihoseksualnom razvoju. Freud je smatrao da je dijete u početku razvoja u osnovi amoralno i hedonistično, jer kod njega dominiraju sile *ida*. Zbog represivnih utjecaja okoline postupno se razvija *superego* – sustav sputavanja želja i poriva koji su društveno nepoželjni i štetni. Osnovni mehanizam razvoja moralnosti jest identifikacija s roditeljima i internalizacija roditeljskih moralnih normi. Roditeljski standardi dobrog i čestitog, postaju djetetov *ego-ideal*, a standardi lošeg i nemoralnog, djetetova savjest. Ta dva svojstva su kompetencije *superega*, koji se javlja kao unutrašnja zamjena za izvanjsku kontrolu i koji spontano i nesvjesno upravlja ponašanjem.

Stoga je savjest u psihoanalizi jedna od funkcija *superega*. Savjest se, naime, prema Freudu, postavlja iznad *ega* i sudi mu za loše i dobre namjere i postupke te ga prema njima nagrađuje ili kažnjava. Ako pojedinac izvrši ili čak poželi napraviti neko loše djelo, *superego* ga kažnjava prijekorima i osjećajem krivnje (strahom od savjesti), a ako pojedinac učini dobro djelo, javlja se osjećaj ponosa. Kod Freuda taj unutarnji sudac preko *superega* nastaje zbog straha od "kastracije"

internalizacijom zabrana, tako da sada *superego* osuđuje, prijete i ozbiljno kažnjava *ego*, po principu kako su to prije činili roditelji djeteta (Rudiensko & Plon , 2002.).

Freudov koncept savjesti obilježen je idejom dualizma i popratnom napetošću između pojedinca i društva. Uzroci te napetosti su nepodudarnost psiholoških i bioloških potreba pojedinca, s jedne strane, i težnje za dugoročnim preživljavanjem pojedinca i njegove vrste.

Bihevioristički pristup moralnom ponašanju i savjesti

Skinner (1971.) je iznio stav biheviorista o moralnom razvoju. Za njega je moralno ponašanje posljedica pozitivnog ili negativnog potkrjepljenja vrijednosnih prosudaba koje proizlaze iz ambijenta i normi kulture u kojoj pojedinac živi. Moralno ili nemoralno ponašanje diktira društvo, i da bi se pojedinac dobro osjećao u društvu i od njega bio prihvaćen, mora se ponašati u skladu s normama. Skinner ističe da društvenu kontrolu moralnog ponašanja vrše institucije poput vjerskih, državnih i odgojnih. Potkrjepljenja u obliku verbalnih i kognitivnih termina “dobro” ili “loše” u realnom životu poprimaju svoje značenje i u terminima legalno i ilegalno, pobožno ili grešno, te su povezani s nagradama ili kaznama poput kazni zatvora, lošijih ili boljih ocjena. Moralno ponašanje, a indirektno i savjest, za Skinnera je nešto što je naučeno da bi se kroz život prolazilo sa što manje problema. Stoga bihevioristi, dosta slično psihoanalitičarima, na savjest gledaju kao na unutarjni konflikt i nemir zbog neprilagođavanja društvenim očekivanjima. Oni savjest definiraju kao “internalizaciju moralnih pravila do koje je došlo zahvaljujući tjeskobama prouzročenim kaznama za prijestupe” (Aronfreed, 1968.).

Važno je pripomenuti da psihoanalitički i bihevioristički pravac na savjest gledaju kao na svojevrsnu umjetnu afektivnu formaciju. Za njih je savjest glas roditelja ili glas društva koji kontrolira postupke pojedinca. Dok psihoanalitičari glavnu dimenziju razvoja savjesti pronalaze u Edipovu kompleksu, bihevioristi na savjest gledaju kao na sustav uvjetnih refleksa u prilagodbi društvenim normama i društvu općenito. Za njih

savjest nije konstantan unutarnji osjećaj, nego ponajprije potreba imitacije odraslih u ponašanju i reagiranju kome je cilj konformizam i izbjegavanje konflikta.

Humanistički pristup savjesti

Premda se istaknuti predstavnici humanističke teorije (Maslow, Rogers, May, Frankl, Fromm) nisu izravno bavili pitanjem savjesti, ponajmanje njezinim nastankom i razvojem, ipak se dotiču savjesti u sklopu jednoga od motivacijskih elemenata psihičkog razvoja ljudskog potencijala. Maslow (1970.) je smatrao da psihoanalitički i biheviistički pravac ljudska bića tretira kao žrtve svijesti, odnosno podsvijesti ili žrtve ovisne o čimbenicima iz okoline, dok zapostavljaju činjenicu da je ljudsko ponašanje motivirano svjesnom željom za osobnim rastom i ispunjenjem. Glavna značajka ljudskih bića prema Maslowu je ta da ljudi namjerno teže postati ono što im je moguće. U skladu sa svojim unutarnjim kapacitetom, ljudska bića putem unutarnjeg glasa prepoznaju kako doći do unutarnjeg sklada. U sklopu svoje teorije o *hijerarhiji motiva*, na najviše mjesto ljudskih potreba dolazi potreba samoaktualizacije ili samoostvarenja, koju Maslow smatra isto važnom kao i potrebu za hranom. Iako nedefinirana, savjest bi spadala negdje u taj koncept samoaktualizacije kao jedna od dimenzija koje potiču zrelost ka samoaktualizaciji.

Carl Rogers (1980.) u svojoj teoriji usmjerenosti na sebe i svoje potencijale, te sliku o sebi kao jezgri ličnosti, promatra u svjetlu poticaja samopoštovanja. Do samopoštovanja se dolazi u skladu s vlastitim principima koji neizravno uključuju savjest.

Rollo May (1977.) na savjest gleda kao na nutarnji glas našeg pravog "ja" koji nam zabranjuje činiti sve ono što ometa naš spontani razvoj ka zrelosti i autentičnosti. Smatra da nam savjest savjetuje da se vladamo prema zakonima svoje nutarnje prirode i budemo ono što jesmo.

O humanističkom pristupu savjesti najjasnije je progovorio Erich Fromm (2000.) u svojoj knjizi *Psihoanaliza i religija*. On razlikuje autoritarnu savjest, koja je plod

zapovijedi i zabrana autoriteta, a počiva na emocijama straha i divljenja prema autoritetu (koja se poput *superega* formira nagrađivanjem i kažnjavanjem), i humanističku savjest, koja je nutarnji regulator našeg autentičnog ja, neovisna o izvanjskim sankcijama. U tu skupinu bi se mogao uvrstiti i Viktor Frankl (1974.), koji savjest promatra kao dio podsvjesne duhovnosti potpuno drugačije od instinktivne podsvijesti o kojoj govori Freud. Za njega savjest nije jedna od mnogih komponenti psihološkog identiteta, nego je srž vlastitog bića i izvor osobnoga integriteta. Savjest je transcendentalni fenomen, intuitivne naravi, čija je svrha omogućavati slobodu odlučivanja i odgovornosti za svoju egzistenciju.

Iako su koncepti savjesti humanističke teorije vrlo zanimljivi, suvremene psihološke škole se na njih previše ne pozivaju iz jednostavnog razloga što oni naglasak stavljaju daleko više na ljudski potencijal negoli na sve one elemente koje dovode do prave klime razvoja ljudskog potencijala, a to u prvom redu znači rani emocionalni razvoj, genetska nasljednost i društvena atmosfera u kojoj se osoba rodi.

Kognitivno-razvojni modeli moralnog razvoja

Do pojave kognitivnog pravca (dvadesetih godina dvadesetog stoljeća) koncept razvoja morala, a usputno i savjesti, počivao je na psihoanalitičkim objašnjenjima savjesti kao posljedice krivnje, ili pak na biheviorističkim tumačenjima adaptacije utjecajima društva i odgoja. Kao što su i humanisti naznačili, oba pristupa promatraju pojedinca kao svojevrsnu žrtvu društvenih pravila kojima pojedinac mora podrediti svoje interese, potrebe i impulse.

Predstavnici kognitivnih teorija postavili su u pitanje metodologiju istraživanja psihoanalitičara i biheviorista. Kohlbergh (1970.) je smatrao da se vrline ne mogu jednostavno usaditi u ljude i da je bihevioristički (Skinnerov) koncept potkrjepljenja, odnosno nagrada i kazni, previše jednostran i pojednostavnjen. Isto vrijedi i za Freudovu teoriju o potrebi ravnoteže između roditeljske ljubavi i identifikacije *superega* sa standardima roditelja jer je po Kohlbergovom mišljenju ta

teorija neprovjerljiva. Stoga su kognitivni psiholozi smatrali da su znanje i prosudbe društvenih odnosa zapravo ključ razumijevanja moralnog razvoja. Međutim, pretpostavka znanja i razumijevanja društvenih odnosa jest intelektualni razvoj pojedinca.

Suvremena istraživanja moralnog razvoja u razvojnoj psihologiji kognitivnog pravca mogu se svrstati u dvije skupine:

a) Prvu skupinu čine istraživači usmjereni na moralno ponašanje kojima se nastoje objasniti dječji nemoralni postupci (kao na primjer: zašto djeca krađu, koja djeca obično započinju tučnjavu i koji činitelji povoljno djeluju na razvoj dječje nesebičnosti i suradnje).

b) Drugu skupinu čine istraživači koje zanima moralno rasuđivanje, a proučavaju način dječjeg razmišljanja o vlastitim i tuđim postupcima. Istraživanja iz tog područja bave se dječjom sposobnošću analize moralne situacije i odgovaranjem na pitanja poput: Je li neki postupak bio dobar ili nije? Treba li osobu kazniti zbog takvog postupka? Ako treba, kako?

Teoretičari ovog drugog pristupa slažu se da je djetetov kognitivni razvoj temelj moralnog razvoja i da se djetetovo moralno postupanje može objasniti tek kad se upoznaju njegove sposobnosti rasuđivanja i znanje o moralu općenito (Rest, 1983.). Osim toga, prema kognitivnom shvaćanju, djetetovo moralno ponašanje trebalo bi biti dosljedno od jedne do druge situacije, te predstavljati jedinstven proces u kojem postoji jasna veza između moralnog rasuđivanja i moralnog postupanja.

Koncept morala i savjesti u razvojnoj psihologiji

Formiranje savjesti kod djece u području razvojne psihologije nije pitanje na koje je lako odgovoriti. O temi razvoja savjesti povezanog s moralnim ponašanjem postoje brojni radovi spekulativne naravi (Harsthorne i May, 1928-1930; Sears i dr. 1965.). Nisu manje brojna ni empirička istraživanja o pitanju formiranja savjesti, posebno u posljednjih tridesetak godina (Frick i dr. 2003; Kochanska, 1993.). Na tom području posebno se ističu razvojni psiholozi, za koje je bilo i još

uvijek ostaje od velike važnosti klasično pitanje: je li prvotno oblikovanje savjesti proces koji se odvija samo u pojedincu ili je koncept savjesti nešto što se događa svoj djeci na svijetu? Drugo važno pitanje jest: radi li se o nekim mentalnim strukturama u koje su uključeni pojmovi razvoja *superega*, što bi ujedno bila i početna moralna faza, ili se radi o nepovezanim komponentama koje je teško definirati?

Predstavnici kognitivnog pravca nisu se usredotočili na savjest kao takvu, nego su pokušali u svjetlu modela ljudskog intelektualnog razvoja objasniti fenomene i zakone moralnog razvoja ljudskog bića. Kognitivno-razvojni modeli temelje se na shvaćanju da su pitanja morala često vrlo složena. Starija djeca i odrasli najčešće uzimaju u obzir različite argumente i procjenjuju razloge za i protiv čega. Nasuprot tome, mlađa djeca ne shvaćaju da stvari mogu izgledati drukčije iz tuđeg kuta gledanja, i zbog toga svoj stav temelje samo na nekim podacima te donose pojednostavnjene zaključke (Turiel, Hildebrandt i Wainryb, 1991.). Upravo takva zapažanja navela su kognitivno usmjerene teoretičare na zaključak da razvoj sposobnosti moralnog rasuđivanja ovisi o razvoju kognitivnih sposobnosti. Bolje razvijene opće kognitivne sposobnosti vode zrelijem moralnom ponašanju i usputno razvoju savjesti.

Tri teorije najviše su utjecale na kognitivno usmjerena istraživanja moralnog razvoja: Piagetova, Kohlbergova i Bullova.

Piagetova teorija

Piaget (1932.) polazi od pretpostavke da dijete ne usvaja društvene zahtjeve i pravila zbog pokušaja prilagodbe ili straha od svojevrstne kazne. Za njega je moralni razvoj plod brojnih iskustava, uključujući emocionalne reakcije (empatiju i simpatiju), iskustva odnosa s odraslima kao i vršnjacima. Za njega se proces razvoja sastoji od recipročnih interakcija pojedinca s okolinom i refleksija nad stečenim iskustvima prema mogućnosti kognitivnog razumijevanja događaja i stvarnosti. Ljudsko se biće u moralnom prosuđivanju isključivo koncentrira na ljudske odnose u kojima se progresivno razvijaju

osjećaji i međusobno poštovanje među osobama. Upravo ti osjećaji vode k održavanju društvenih odnosa i suradnje, te stvaranju koncepta pravednosti i mogućnosti razumijevanja perspektive drugih.

Piagetov model moralnog razvoja nastao je dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoljeća proučavajući razvoj dječjeg moralnog poimanja na dva vrlo različita načina.

1. Primjenjujući naturalistički pristup, promatrao je djecu kako igraju uobičajene igre, primjerice s autićima. Promatrao je kako djeca stvaraju pravila igre i postavljao im pitanja o uvjetima pod kojima se pravila mogu mijenjati ili čak zanemariti.

2. Drugi, eksperimentalni pristup, uključivao je pokuse u kojima je od djece traženo da riješe različite moralne dvojbe. Zadatak djeteta bio je da kaže koji je od dva lika iz kratke priče "zločestiji". Tako je, primjerice, u jednoj priči dječak Augustin slučajno tintom jako zaprljao stolnjak dok je, želeći pomoći tati, punio tintarnicu. Drugi dječak, imenom Julian, prolio je vrlo malo tinte na stolnjak igrajući se tatinim nalivperom, što mu je inače bilo zabranjeno.

Na temelju svojih istraživanja Piaget je razvio model moralnog razvoja kojim se tumači kako djeca slijede pravila. Prema tom modelu moralni razvoj odvija se u četiri faze (Damon, 1980; Piaget, 1947; Živković, 2008.). U prvoj fazi (od 2. do 4. godine) djeca ne shvaćaju što je to moralnost. Uglavnom se igraju igara koje nemaju formalna pravila.

Poštivanje unaprijed dogovorenih pravila javlja se tek u drugoj fazi (od 5. do 7. godine), no djeca im pristupaju vrlo kruto. Društvena pravila smatraju heteronomnim pravilima koja izvana nameće autoritet (obično roditelji), te nepromjenljivima. U drugoj fazi moralnog razvoja, nazvanoj moralnim realizmom, djeca ne preispituju smisao ili ispravnost pravila, čak i onda kad im se pravila ne sviđaju.

Piaget je zapazio da zbog takve apsolutističke orijentacije djeca u drugoj fazi moralnog razvoja imaju dvije vrlo zanimljive osobine. Većina djece pokazuje tzv. objektivnu odgovornost, što znači da pri procjeni moralnih situacija u obzir uzimaju jedino objektivne (fizičke) posljedice nekog postupka. Zbog

toga u moralnim dvojbama postupke koji uzrokuju veću štetu smatraju moralno lošijima od onih koji čine manje štete - neovisno o motivima ili namjerama likova. Prema tome, Augustina, koji je želio pomoći, obično proglašavaju zločestijim od neposlušnog Juliana, jer je Augustin jače zaprljao stolnjak.

Druga osobina te faze moralnog razvoja jest bezuvjetna pravda. Zbog čvrstog uvjerenja u neupitnost održavanja pravila, djeca te dobi smatraju da svako kršenje pravila mora biti kažnjeno. Prema tome, ako dijete danas napravi nešto nedopušteno, a sutra izgubi loptu, smatrat će da je time kažnjeno za ono što je napravilo, a nije smjelo napraviti.

Prema Piagetu, u trećoj fazi moralnog razvoja (od 8. do 11. godine) djeca počinju shvaćati da su pravila rezultat dogovora među ljudima kako bi jedni drugima pomogli ili se zaštitili. Poštivanje takvih pravila više nije čin uvažavanja tuđih odredaba, već osobna, samostalna odluka o suradnji s drugim ljudima. Piaget je opazio da u trećoj fazi moralnog razvoja djeca mogu, ako je to potrebno, pravila igre prilagoditi trenutačnim uvjetima. Osim toga, zahvaljujući razvijenijim kognitivnim sposobnostima, u toj fazi pojavljuju se novi činitelji koji djeluju na moralne procjene. Ono što osoba nastoji učiniti, tj. njezini motivi ili namjere, postaje jednako važno kao i ishod nekog postupka. Prema tome, starija djeca će Julianovo zabranjeno ponašanje procjenjivati kao zločestije, premda je on prouzročio manju štetu. Tu fazu moralnog razvoja Piaget je nazvao fazom moralnog relativizma jer se u njoj moralnost poštivanja nekog pravila procjenjuje s obzirom na različite situacijske činitelje.

U zadnjoj fazi moralnog razvoja (koja nastupa s mogućnošću formalnih operacija, tj. s 13 godina i više), koju Piaget vrlo šturo opisuje, djeca mogu stvarati nova pravila. Sada već razvijena sposobnost "formalnih operacija" omogućuje im zamišljanje različitih situacija do kojih može doći tijekom igre i stvaranje pravila koja će tada vrijediti. U toj fazi djeca počinju svoje moralno rasuđivanje širiti s osobnog na društveni i politički plan. Tada počinje zanimanje za opća moralna pitanja, poput zaštite okoliša ili pomaganja beskućnicima.

Piaget (1932.) je smatrao da moralnim i spoznajnim razvojem upravljaju unutrašnji i vanjski činitelji. Od unutraš-

njih, najvažniji je razvoj kognitivnih sposobnosti te odmicanje od egocentričnog načina mišljenja, što djeci omogućuje razmatranje više podataka i gledanje iz različitih kutova pri procjeni moralnosti nekog postupka. Tako djeca umjesto strogog usmjeravanja na nepromjenljiva pravila i objektivne posljedice nekog djela, stječu širi pogled na svijet i postaju prilagodljivija. Što se vanjskih činitelja tiče, Piaget smatra da djetetova iskustva s drugim ljudima imaju vrlo važnu ulogu pri prijelazu iz jedne u drugu fazu moralnog razvoja. Dok su mala, djeca uče da pravila ponašanja obično određuju roditelji. Želeći im udovoljiti, prihvaćaju uvjerenje da žive u svijetu gdje se pravila moraju poštivati. Ali zbog jednostranosti takvog sustava pravila, djeca ne mogu izraziti svoje mišljenje i stavove niti suditi o moralnim pitanjima drugačije od roditelja. Druženje s vršnjacima postupno postaje važan socijalizacijski činitelj. Promatrajući djecu u svakodnevnoj igri, Piaget je otkrio kako, družeći se s vršnjacima, djeca uče da se na istu stvar može gledati na različite načine i da su pravila rezultat pregovaranja, kompromisa i uvažavanja tuđih mišljenja.

Brojna istraživanja potvrđuju Piagetov model (Turiel i dr. 1991; Smetana, 1995; Nucci, 1996; Arsenio & Fleis, 1996; Turiel, 1998; White, 2008). Neki prigovaraju da između njegovih faza nema dovoljno povezanosti, odnosno da se ne vidi kontinuiranost moralnog sazrijevanja (Turiel, 1983; Bickhard & Campbell, 1996; Campbell & Bickhard, 1986). Također je dosta značajan prigovor da Piaget govori vrlo oskudno ili gotovo ništa ne govori o moralnom rasuđivanju odraslih osoba.

Kohlbergov model

Drugu utjecajnu teoriju moralnog razvoja predložio je Lawrence Kohlberg šezdesetih godina prošlog stoljeća. Njegova teorija smatra se puno razrađenijom i cjelovitijom od Piagetove jer je u svom pristupu obuhvatio cjelokupno razdoblje ljudskog života.

Kohlbergov model u velikoj se mjeri temelji na Piagetovim istraživanjima. Po njemu, djeca, koju on naziva moralnim filozofima (1984.), pronalaze mnoštvo oblika mišljenja preko

iskustava koja stječu u doticaju s okolinom. Ta iskustva obuhvaćaju poprilično jasno razumijevanje što je to pravda, što su prava i što je jednakost. Ti osjećaji za moralnu pravdu nisu prema Kohlbergu djeci nametnuti bijegom od negativnih emocija poput krivnje ili anksioznosti. Razvoj osjećaja za moral, a neizravno i savjest, dolazi iz dječje orijentacije prema međuljudskim odnosima, a posebno preko sposobnosti razumijevanja tuđih osjećaja i učenja prihvaćanja vlastite uloge u zauzimanju stavova. Dijete stvara vlastite prosudbe na temelju emocija, simpatije, empatije, respekta, ljubavi i privrženosti. Razvoj tih osjećaja razvija se u komunikaciji s odraslim osobama i u razmjeni mišljenja o moralnim stavovima. Slično kao što se događa i u Piagetovim kognitivnim fazama ljudskog razvoja, dijete u određenoj fazi svog života dolazi u misaoni sukob koji ono, u pokušaju prosudbe, razrješuje promjenom načina mišljenja, tj. prelaskom u višu fazu rasuđivanja. Dijete će prijeći u sljedeću fazu moralnog rasuđivanja kad više ne bude moglo vladati novim informacijama u okviru postojećeg pogleda na svijet, tj. u okviru postojeće strukture rasuđivanja.

Kohlberg je, kao i Piaget, djecu stavljao pred moralne dvojbe i tako određivao razinu njihova moralnog rasuđivanja. No, Kohlberg nije tražio samo procjenu o tome tko je "zločestiji" nego je težište stavljao na međudjelovanje moralne i društvene komponente pojedinca, tj. sposobnosti uživljavanja u situaciju drugih i preuzimanja uloge drugih.

Glavni lik u svakoj priči koju je stavljao pred ispitanike morao se odlučiti što će poduzeti u situaciji kada je suočen s konfliktnim moralnim normama. Zadatak djeteta je bio da kaže što bi lik iz priče trebao učiniti i zašto. Priča u obliku dvojbe zahtijeva od ispitanika da odmjere i usporede važnost jednog skupa vrjednota (spasiti ljudski život) u odnosu na važnost drugog skupa vrjednota (držati se zakona). Pri analizi odgovora ispitanika Kohlberg je uzimao u obzir način mišljenja i strukturu rezoniranja, a ne to što bi glavni lik učinio. Moralno rasuđivanje, tj. način vrednovanja što je u društvu dobro i ispravno, definira razinu moralnog razvoja osobe. Navodimo primjer poznate Heinzove dvojbe, koju je Kohlberg predočavao ispitanicima u pokušaju uspostave moralne razine zaključivanja. Subjekti su se

morali izjasniti što bi po njihovu mišljenju Heinz trebao učiniti: prekršiti zakon ili spasiti život žene?

Jedna je žena u Europi bila na samrti od posebne vrste raka. Postojao je samo jedan lijek za kojeg su liječnici smatrali da bi ju mogao spasiti. To je bio neki kemijski spoj radija, koji je otkrio ljekarnik iz grada u kojem je živjela bolesna žena. Sastojci koje je ljekarnik miješao da bi napravio lijek bili su skupi, ali on je gotov lijek prodavao po deset puta većoj cijeni. On je plaćao \$200 za radij, a malu količinu lijeka prodavao je po \$2000. Suprug bolesne žene, Heinz, obišao je sve svoje znance da bi posudio novac, ali je uspio skupiti samo polovinu cijene lijeka. Rekao je ljekarniku da mu je žena na samrti i zamolio ga je da mu lijek proda jeftinije ili da ga pričeka neko vrijeme dok ne nabavi ostatak novca. Ljekarnik je odgovorio: "Ne, ja sam otkrio ovaj lijek i želim na njemu dobro zaraditi". Heinz je postao očajan i pomišljao je da provali u ljekarnu kako bi ukrao lijek za svoju ženu (parafrazirano iz Colbi i sur. 1983., a preuzeto iz Berk 2007. str. 388).

Na temelju svojih istraživanja Kohlberg je zaključio da se moralno rasuđivanje razvija na tri predvidive razine koje je nazvao pretkonvencionalnom (koja počinje oko četvrte ili pete godine života), konvencionalnom (počinje između osme i devete godine života, a traje do četrnaeste) i postkonvencionalnom (počinje oko petnaeste godine i traje do kraja života). Svaka razina ima dvije faze, a svaka od njih dvije komponente: društvenu i moralnu (Kohlberg, 1976.).

U prvoj fazi takozvane heteronomne moralnosti, koja odgovara Piagetovom moralnom realizmu, djeca kognitivno nisu u stanju uočiti šire perspektive. O tome što je moralno, odlučuju stariji.

U drugoj fazi pretkonvencionalne razine (razvojne faze parafrazirane prema Vasta i dr. 1998), djeca shvaćaju da biti moralan znači voditi brigu o sebi, drugim riječima, da moralno ponašanje služi vlastitim interesima. Djeca su već u mogućnosti shvatiti potrebe drugih, ali zbog svoje egocentričnosti orijentiraju se na vlastitu korist.

U trećoj fazi, između osme i devete godine života, djeca su već u stanju razumjeti potrebe drugih i pokušavaju

se prilagođavati očekivanjima drugih. Stoga u ovoj fazi biti moralan znači činiti ono zbog čega će te drugi voljeti i prihvaćati. Socijalno pravilo je evanđeoskog karaktera: "Nemoj činiti drugima ono što ne bi htio da drugi tebi čine".

Četvrta faza ove razine uključuje shvaćanje važnosti reda i zakona. Dijete shvaća da pojedinac mora funkcionirati u skladu sa zakonima, običajima i tradicijom kako bi se funkcioniralo u društvu.

Peta faza, koja spada u postkonvencionalnu razinu, započinje s adolescencijom, u kojoj mlada osoba shvaća da se ljudi razlikuju po svojim vrijednostima i stavovima, ali isto tako imaju pravo na postojanje i zaštitu svojih prava. Zakoni trebaju postojati radi zaštite, ali ne i radi ograničenja slobode pojedinca. Postupci koji štete društvu, mogu biti pogrešni bez obzira što su u skladu sa zakonom.

U šestoj i posljednjoj fazi, do koje prema Kohlbergu mnogi ne dođu, osoba moralnost shvaća kao stvar osobne savjesti, prema kojoj postoje univerzalna moralna pravila koja su iznad zakona, a uključuju pitanje pravde i ljudskog dostojanstva. Ta faza, bez obzira na to što Kohlberg ne govori eksplicitno o savjesti, predstavlja najviši oblik takozvane "aktualne savjesti" (Bajsić, 1977). Osoba u ovoj fazi posjeduje osobni sud, pri čemu se pojedinac ne oslanja samo na ono što čini većina, nije zarobljen propisima i normama, nego se ravna prema principu odgovornosti i slobode.

Važno je napomenuti da je u gotovo svim studijama koje je provodio Kohlberg, najveći dio subjekata našao u njegovoj četvrtoj fazi, relativno mali postotak u petoj, a gotovo nitko u šestoj fazi.

I Kohlbergu prigovaraju zbog nedostatno razrađene metodologije bodovanja procjene moralnog rasuđivanja. Također mu se prigovara da njegova posljednja faza u kojoj do izražaja dolazi savjest nije u potpunosti znanstveno dokazana. Taj stupanj se smatra više teoretskim nego praktičnim, pogotovo zato što je za primjer te faze spomenuo samo Martina Luthera Kinga i Mahatmu Ghandija. Međutim, može se reći da je Kohlberg, iako neizravno dotičući pojam razvoja savjesti, ipak bio mišljenja da je u izgradnji moralnih sudova jako važna dimenzija dijaloga

s Bogom i religiozna refleksija socijalne stvarnosti (Kohlberg, 1981.). Na žalost o savjesti *per se* govori vrlo šturo i općenito.

Moralni razvoj prema teoriji Normana J. Bulla

I ovoga je psihologa inspirirao Jean Piaget. Međutim, za razliku od Piageta i Kohlberga, Norman Bull je izašao s modelom moralnog razvoja koji je od svih psihologa vjerojatno najbliži religioznom načinu razmišljanja.

Iako u sklopu razvojne psihologije rijetko nailazimo na njegovu teoriju, moralni teolozi se rado pozivaju na Bullov model moralnog razvoja (Fućek, 2006.). On, naime, za razliku od Piageta i Kohlberga, glavni naglasak moralnog razvoja i savjesti stavlja na obiteljski ambijent i roditeljsko prenošenje vrijednosti na djecu. Za njega su prenesene vrijednosti i lojalnost prema obitelji, rođacima, naciji i općenito društvu (u smislu teorije Catharine Ducommun-Nagy, 2009.), glavni poticaj i izvor savjesti i moralnog ponašanja. Stoga je savjest, koju u svom modelu pretpostavlja, temelj moralnog razvoja. On ističe da se do moralne zrelosti dolazi promjenom razloga i motivacije zbog usađenih vrijednosti. Dijete moralno zrije tako što prihvaća vrednote na koje ga je upućivala majka ili za primjer ima ponašanje ljudi koji su najbolji i najugledniji u društvu.

Bullov model moralnog razvoja također uključuje četiri razvojna stadija. Prvi stadij, do šeste godine života, je stadij bez zakona ili bez morala, takozvani predsvjestan, odnosno predodgovoran. U tom stadiju dijete je koncentrirano na neugodu ili bol, odnosno ugodu ili zadovoljstvo.

U drugom stadiju, od 7. do 9. godine, dijete se susreće s autodisciplinom koja je nametnuta izvana. Modeli oponašanja su odrasli te djeca u prisutnosti odraslih kontroliraju svoja ponašanja zbog straha od kazne i želje za nagradom, a posebno nagradom roditeljskih osjećaja i ljubavi.

Njegov treći stadij, od 10. do 13. godine života, socijalno je orijentiran, što znači da norme moralnog ponašanja određuje društvo. Tada se djeca trude ostaviti dobar dojam pred roditeljima, prijateljima, širom rodbinom, sa željom da budu

prihvaćeni, cijenjeni i poštivani. Bull naglašava kako su u ovom stadiju iskristalizirani određeni važni psihološki aspekti. Dijete u tim godinama postaje sve više svjesno važnosti drugih i sve više je svjesno svoje odgovornosti pred drugima, a s time postaje sve osjetljivije na reakciju i komentare drugih. U ovom razdoblju se strah pretvara u osjećaj krivnje, a osjećaj krivnje u "autonomnu svijest".

O osobnom ili u potpunosti autonomnom moralu Bull govori u svome četvrtom stadiju, u koji djeca ulaze sa 14. godina i na tom stupnju ostaju do kraja života. Moralni stav ili prosudba ne ovisi više o izvanjskom autoritetu, strahu, krivnji ili pak javnom mnijenju. U tim godinama moralni subjekt svoje čine i izbore prosuđuje u sklopu vrijednosti u koje sam vjeruje. Te vrijednosti su interiorizirane i one služe kao temelj moralnog ponašanja i istodobno kao unutarnji korektor vlastitih postupaka.

Iz dosadašnjeg pregleda možemo zaključiti da su predstavnici raznih psiholoških pravaca pokušavali odgovoriti na pitanje kada i kako djeca postaju sposobna razviti moralne emocije poput krivnje povezane s prijestupima ili kako su u stanju razviti osjećaj za potrebe drugih. Predstavnici kognitivnih modela su pak pokušali ustanoviti kako i kada su djeca u stanju shvatiti i prihvatiti postojanje normi bez pomoći odraslih. U posljednja dva desetljeća psiholozi se sve više okreću pitanju komponenata organizacije savjesti kao jezgre moralnog razvoja i sposobnosti moralnog prosuđivanja i djelovanja.

II. SUVREMENA ISTRAŽIVANJA USMJERENA NA ZAČETKE MORALNOG RAZVOJA

Jedna od glavnih zamjerki suvremenog pristupa kognitivnorazvojnim istraživanjima jest da kognitivnorazvojni modeli nisu, takoreći uopće, dotaknuli pitanje razvoja savjesti i temelja morala u ranom djetinjstvu (Kochanska i dr. 1995.). Zato su suvremeniji psihološki pristupi moralnom razvoju i savjesti usmjereni ponajprije na pitanja kako se rađaju

psihicke samoregulirajuće strukture kod djeteta koje ga potiču na usvajanje moralnih vrijednosti i koji su zapravo srž oblikovanja savjesti.

Suvremeni psihološki pristup usredotočen je ponajprije na razdoblje ranog djetinjstva te nekoliko važnih faktora koji utječu na internalizaciju moralnih principa a usput i savjesti, kao što su najraniji odnosi između djeteta i majke, strategije odgoja, temperament djeteta, spol i religiozni ambijent.

*Odnos s roditeljima - temelj oblikovanja sustava
internaliziranih moralnih principa*

Topli i zaštitnički odnos roditelja prema djetetu temelj je njegova cjelokupnog psihičkog, emotivnog, kognitivnog i moralnog razvoja. Razvojne teorije, poput teorije samoodređenja (Deci & Ryan, 2001), teorije socijalnog učenja (Bandura i Walters, 1963) kao i teorije socijalizacije (Brofenbrenner, 1986; Balldwin, 1992; Youniss & Smillar, 1985) naglašavaju da internalizacija ili autonomna samoregulacija u velikoj mjeri ovise o djetetovoj nutarnjoj i spontanoj motivaciji da se pokorava standardima ponašanja svojih roditelja. Maccoby (1968; 1983) naglašava kako je topli i zaštitnički odnos između djece i roditelja glavni preduvjet moralnog razvoja, jer u takvom ambijentu djeca rado usvajaju roditeljske zahtjeve i naredbe. Upravo ta zainteresiranost djeteta za usvajanje roditeljskog načina gledanja na stvari, po svoj je prilici početak vlastite samoregulacije ili savjesti.

U longitudinalnim istraživanjima psiholozi su ustanovili (Forman i dr. 2004; Kochanska i dr. 2001, 2002) da djeca su koja su u najranijim razdobljima rado usvajala roditeljski način gledanja na stvari, iskazivala prilično profilirano moralno ponašanje i u situacijama kad roditelji nisu bili prisutni, a u četvrtoj godini života bila su u stanju na postavljena hipotetička moralna pitanja doći do moralnih rješenja koja su nadilazila sebične interese i bila usredotočena na razumijevanje drugih. Stoga bi se karakteristike da se djeca svojevolumno stavljaju na raspolaganje roditeljima, mogle nazvati elementima proto-savjesti.

Većina suvremenih istraživanja usredotočena je na dvije komponente savjesti: moralne emocije i moralno ponašanje. Važno je naglasiti da se ove komponente pojavljuju tek nakon prve dvije godine života, a njihovi uzroci i individualne razlike su pod utjecajem drugih čimbenika osim temperamenta i socijalizacije.

U brojnim istraživanjima, od kojih spominjem samo neka (Criss, Shaw i Ingoldsby, 2003; Kochanska i Murray, 2000; Kochanska i dr. 2004), razvojni su psiholozi u empiričkim istraživanjima uspjeli pokazati da postoji jaka veza u formiranju savjesti s ranim odnosom između majke i djeteta. Štoviše, od tog odnosa u najranijem životnom razvoju u značajnoj mjeri ovisi djetetove moralne emocije, ponašanje i shvaćanje.

Statistički značajno se pokazuje da djeca koja do druge godine života u svom odnosu s majkom doživljavaju sigurnost i ugodu, imaju tendenciju u kasnijem životu svoje kontakte s izvanjskim svijetom doživljavati s pozitivnim osjećajima te je njihovo ponašanje usmjereno prosocijalno, s većom dozom samoregulacije (Isen, 1999.).

Topli, zaštitnički i ljubavju prožeti odnosi između majke i djeteta utiru put u dječjoj svijesti k stvaranju povjerenja i izmjeni nježnosti i topline te dijete postupno ima tendenciju usvajati majčina pravila i vrijednosti. Sigurno, ljubavju okruženo dijete, razvija se kao pozitivno orijentirano, osjećajno, razigrano i kooperativno, što su uvjeti za dobro postavljenu socijalizaciju i ulazak u svijet prema modelu što ga je dijete doživjelo od majke ili oba roditelja. Stoga iz perspektive navezanosti na majku (*attachment*) djetetova pozitivna čuvstva prema roditeljima zapravo promoviraju moralni razvoj. Djeca koja su sretna u odnosu sa svojim roditeljima, posvećuju roditeljima veću pažnju, trude se s njima ulaziti u interakcije i pokazuju velik interes u učenju procesa socijalizacije (Waters, i dr. 1990.). Takva djeca u sebi razvijaju pozitivne, benevolentne poglede prema drugima kao i prema samom društvu i kao takva u budućem životu imaju tendenciju nesebičnog moralnog prosuđivanja u skladu s već razvijenim povjerenjem u društvo (Carlson i dr. 1988.).

Iskustvo pozitivnog raspoloženja kao preduvjet moralnog razvoja

Socijalna psihologija predlaže nekoliko mehanizama koji bi mogli biti veza između pozitivnih čuvstava djeteta i moralnog ponašanja i shvaćanja, i oni bi mogli pomoći pri objašnjenju zašto djeca koja uživaju u odnosima sa svojim roditeljima razvijaju jaku savjest, djeluju u skladu s pravilima i vrednuju društvene vrijednosti iznad osobnih interesa kad su u pitanju moralne prosudbe. Takva djeca djeluju tako u prvom redu da bi održavala dobre osjećaje upuštajući se u "dobro ponašanje", jer je to samo po sebi izvor pozitivnih emocija. Hipoteza o održavanju pozitivnog raspoloženja polazi od toga da će dijete koje ima iskustvo pozitivnog raspoloženja, nastojati u sebi zadržati to emotivno stanje. Jedan od načina da to zadrži jest da se ponaša u skladu s roditeljskim pravilima, jer održavanje pravila donosi pozitivne emocije.

Kochanska i dr. (2004) u empirijskom su istraživanju potvrdili već postojeće hipoteze (Zahn-Waxler i Kochanska, 1990) da uzajamno povjerljivi odnosi između majke i djeteta, odnosno djeteta i roditelja, pridonosi razvoju dječjeg samopoštovanja i u tom kontekstu djeca su osjetljivija na osjećaj krivnje i ponašanja koja se ne poklapaju s visokim osjećajem vlastitog vrednovanja.

Odnos između majke i djeteta u prve dvije godine života dovodi do toga da se dijete namjerno trudi uzvraćati majci pozitivne osjećaje i upravo to je baza formiranja internalizacije, stvaranja svojevrzne sheme u kojoj dijete usvaja unutarnju potrebu odgovarati pozitivno na pozitivni izazov. Budući da se radi o svojevršnom dragovoljnom uzvraćanju na pozitivne izazove, dijete u svojoj svijesti svoje pozitivno ponašanje polako počinje pripisivati svojim vlastitim željama te tako počinje stjecati iskustvo vlastitog izbora i autonomije, što praktički vodi k integraciji posebnih pravila ponašanja sa svojim vlastitim identitetom, odnosno istinitoj internalizaciji (Grusec i Goodnow, 1994). Djeca koja u sebi usvoje ovakva namjerna uzvraćanja na pozitivne izazove, s vremenom počinju sama sebe smatrati "dobra" i moralnima i taj "moralni ja" sve

više takvoj djeci služi kao determinanta njihova ponašanja (Kochanska i dr. 2002). S godinama taj moralni "ja" uključuje sve širi spektar, u koji spadaju moralni osjećaji i moralne spoznaje. Poslije osme godine života djeca povezuju ugodni osjećaj pomaganja drugima s vlastitim dobrim osjećajem, što ukazuje na visoku dozu altruizma (Grusec i Redler, 1980).

Uloga odgoja u razvoju moralnih prosudaba

Mnogi razvojni psiholozi (Baumrind, 1983; Darling i Steinberg, 1993; Chao, 1994) ističu važnost stila roditeljskog odgoja u razvoju savjesti i moralnih prosudaba. Oni roditelji koji više inzistiraju na disciplini i jasnim direktivama što se smije, a što ne smije, što je dobro a što nije, imaju više uspjeha u internalizaciji sheme savjesti i moralnog rasuđivanja od roditelja koji prepuštaju djeci da sama dolaze do svojih zaključaka.

Najdjelotvornija metoda u poticanju internaliziranja roditeljskih moralnih vrijednosti je takozvana indukcija, što uključuje objašnjenja zašto su neki postupci zabranjeni. Roditelj djetetu ukazuje zašto bi neki postupak mogao dovesti do štete ili neugode drugoj osobi, što onda u djetetu izaziva osjećaj krivnje.

Poznata su tri tipa obiteljskih strategija koje dovode do razvoja kako savjesti tako i moralne odgovornosti.

1. Prvi tip, ne baš previše preporučljiv, jest pokazivanje moći, što uključuje naredbe, prijetnje i tjelesnu silu.
2. Drugi tip kojem roditelji pribjegavaju jest uskraćivanje ljubavi u trenucima kad dijete napravi nešto loše.
3. Treći tip je gore spomenuta metoda indukcije.

Brojna istraživanja su pokazala da su djeca čiji su roditelji primjenjivali metodu indukcije na najvišoj razini moralnog rasuđivanja. Djeca koja su odgajana metodom uskraćivanja ljubavi, na nešto nižoj su razini, a na najnižoj razini su djeca koju se odgajalo iskazivanjem moći, naredbama i prisilama (Boyes i Allen, 1993.). Istraživanja su također pokazala da djeca neće prihvatiti određena moralna pravila ako ne razumiju

njihova značenja i ako im nije objašnjeno zbog čega ih treba održavati. S druge strane, do internalizacije se dolazi uz pomoć emocionalnih reakcija. Ako dijete nešto treba prihvatiti iz straha, onda je mala mogućnost da će to internalizirati, ali ako se u djetetu proizvede suosjećanje s nekim tko je oštećen ili povrijeđen, onda će dijete to daleko lakše i predanije prihvatiti (Hoffman, 1994).

Uloga temperamenta u oblikovanju moralnog ponašanja

Kao i odrasli, djeca su suočena sa izazovima koje moraju u sebi regulirati. Neka uspijevaju kad su u pitanju njihovi stvarni ili zamišljeni prekršaji, kad su u pitanju stvari koje treba s drugima podijeliti. Druga pak namjerno krše standarde ponašanja, neosjetljiva na posljedice svoga ponašanja i neosjetljiva na osjećaje drugih. Postavlja se pitanje gdje su uzroci različitih ponašanja?

Osim kvalitete rane socijalizacije i ambijenta u obitelji, vrlo značajan element razvoja savjesti krije se u temperamentu djeteta (Kochanska i Akson, 2006). U brojnim istraživanjima novijeg datuma (Kochanska, Coy & Murray, 2001; Putnam & Stifter, 2005; Spinrad & Stifter, 2006; Stifter, Cipriano, Conway & Kelleher, 2009) dokazano je da postoji velika razlika između introvertirane i ekstrovertirane djece kad je u pitanju razvoj savjesti.

Znanstvenici su mnogim studijama potvrdili hipotezu da djeca koja posjeduju temperamentnu predispoziciju, koju psiholozi i psihijatri nazivaju *biheviornom inhibicijom*, a odražava karakteristike temperamenta djeteta koje je povučeno, plašljivo, nesigurno, zatvoreno, uplašeno u prisutnosti nepoznatih ljudi, daleko lakše internaliziraju društvene norme i pravila od djece koja su biheviornalno bez inhibicija, odnosno koja ne pokazuju strah i jako su društvena. Utvrđeno je da su plašljiva, tiha i sramežljiva djeca daleko sklonija poštivanju svih pravila zbog straha od posljedica, dok se živahna djeca s lakoćom odlučuju na prijestupe. Tako je u nekoliko istraživanja potvrđeno (Asendorph & Nunner-Winkler, 1992; Rothbarth, Ahady & Hershey, 1994; Kochanska, Coy &

Murray, 2001) da su djeca s bihevioralnom inhibicijom daleko manje sklona prepisivanjima i varanjima u školi, a sklonija većem razumijevanju za druge i većim osjećajem za krivnju od djece koja su živahna, lako povjerljiva, odnosno, jednostavno rečeno, ekstrovertirana.

Uloga spola u moralnom razvoju

Osim emocija, socijalizacije i interakcija s najbližom okolinom, u moralnom razvoju se vodila značajna diskusija o spolnoj razlici glede moralnog razvoja. Povod diskusiji je Freudova teorija da je osjećaj za moralnost kod žena niži nego kod muškaraca (1959.). Sličnu tezu postavio je i sam Kohleberg (1963.) analizirajući odgovore subjekata u svojim istraživanjima. Međutim, psihologinja Carol Gilligan (1977.) je ponajprije dokazala da Freudove kao i Kohlbergove tvrdnje nisu temeljene na empiričkim potvrdama. Ona je ustvrdila da je odnos prema moralu kvalitativno drugačiji kod žena nego kod muškaraca. Po njezinu mišljenju u konceptu moralnog djelovanja treba razlikovati dva pristupa: moralno djelovanje u smislu pravednog postupanja prema drugima i moralno djelovanje usmjereno na brigu za drugoga u smislu nenapuštanja ljudi u kriznim situacijama. Stoga Gilligan (1982.) naglašava da je moralno djelovanje u smislu pomoći, razumijevanja, suosjećanja i odgovornosti za druge, što je naglašenije kod žena nego kod muškaraca, zanemareno, jer se u teorijama moralnog razvoja, koje ponajprije predstavljaju muški znanstvenici, naglasak previše stavljao na moralni princip pravednosti. Muški način logičkog razmišljanja, moralnost ponajprije doživljava u kontekstu pravednosti, poštivanja normi i pravila, prava i autonomije pojedinca, slijedeći logiku reciprociteta i jednakosti. Logika ženskog moralnog razmišljanja daleko se više odnosi na moralne čine koji uključuju brigu za drugoga, povezanu s odgovornošću kako odagnati iskorištavanje, zloporabu, nepravdu i nasilje. U jednom drugom radu, Gilligan (1986) je i empirički potvrdila da su žene jednako, a vjerojatno i više, osjetljive na moralno i savjesno djelovanje u odnosu na muškarce. Ističe kako su

žene po svojoj definiciji sklonije društvenim interakcijama i emocionalnom doživljavanju, za razliku od muškaraca, koji pokazuju tendenciju društvenu stvarnost više promatrati na način apstraktnih refleksija. Mnoga druga istraživanja (Walker, 1991; Walker, de Vries & Trevethan, 1987; Pratt, Diessner, Hunsberger, Pancer & Savoy, 1991) potvrdila su teoriju C. Gilligan i zaključila da spol zasigurno ne utječe na niži ili viši stupanj osjećaja za moralnost.

Uloga religije u moralnom razvoju

Psiholozi religije su u nekim svojim istraživanjima pokušali utvrditi je li religiozni ambijent potkrepljujuća dimenzija razvoja morala i savjesti. (Spilka & Loffredo, 1982; Cochran, Chamlin, Wood & Sellers, 1999; Bruggeman & Hart, 1996; Perrin, 2000).

Utvrđeno je da religiozni ambijent potiče na nastojanje osoba da budu "bolje". Religiozni ambijent također potkrepljuje religiozne imperATIVE poput potrebe iskazivanja ljubavi prema bližnjemu. Također je utvrđeno da religiozni ambijent značajno usmjerava osobe prema poštenju, moralnim i općeljudskim vrednotama. Osim toga, svaka religija ima jasne i nedvosmislene nazore prema moralnom ponašanju, potrebu pomaganja drugima, osudu nasilja, diskriminacije i predrasuda (Darley & Sultz, 1990). Religiozni kontekst nesumnjivo igra značajnu ulogu u formiranju savjesti i razvoju morala. Drugo je pitanje učinkovitosti religioznog ambijenta na moralne postupke.

Mnoga istraživanja su pokazala da u kasnijem životu moralna načela stečena u vjerskom ambijentu nisu značajan faktor koji bi razlikovao vjernika od nevjernika. Pokazalo se da su školama đaci i studenti imaju tendenciju prepisivanja i laganja bez obzira na religioznu afilijaciju (Perrin, 2000.). Isto tako je i s poštenjem, seksualnim zlouporabama, krađom, korištenjem alkohola, izvanbračnim aferama, razvodima braka, krivokletstvom, pohlepom, netolerancijom pa čak i rasizmom (Spilka i dr. 2003.). Vidljivo je to i u našem društvu, u kojem se velika većina deklarira katolicima, a ipak smo svjedoci najgorih nemoralnih postupaka i totalnog zanemarivanja

bližnjih. Naravno da postoje iznimke, koje psiholozi pronalaze kod striktnijih i konzervativnijih vjerskih zajednica poput mormona, kveкера, amiša ili kod pripadnika islama, kod kojih striktni zakoni čak i nasilno bdiuju nad nekim vidovima moralnog ponašanja (Allport, 1950.).

ZAKLJUČAK

Iz ove analize različitih pokušaja psihologa da shvate što je savjest, kako se razvija i oblikuje, dotaknuli smo samo djelove jedne cjeline koja samo donekle daje naslutiti misterij individualne savjesti. Kao što sam na početku naglasio, cilj ovoga rada bio je dati sažet prikaz psihološkog pristupa i istraživanja fenomena savjesti u sklopu moralnog razvoja. Međutim, zbog ograničenosti teme nismo se pozabavili savješću u njezinoj primjeni u svakodnevnom životu. U tom kontekstu, u ovom se radu nismo dotaknuli istraživanja iz područja socijalne psihologije usredotočena na snagu društvenog utjecaja koja su često zapreka djelovanju po savjesti.

Iz pregleda suvremenih psiholoških istraživanja predvođenim Kochanskom i njezinim suradnicima mogli smo shvatiti koju ulogu za razvoj savjesti imaju prve godine života i interakcija s majkom, odnosno roditeljima. Time smo samo dotaknuli probleme s kojim je suočena razvojna psihologija, a to je da je mnoštvo nekadašnjih istraživanja rađeno na modelima tradicionalnih obitelji kojih danas gotovo da nema. U razvijenim zemljama zapadne Europe i Sjeverne Amerike, već 50 % djece odrasta s jednim roditeljem, u posljednje vrijeme i s dvije majke ili dva oca (homoseksualni parovi ili brakovi). Više od 80 % majki je u radnom odnosu, tako da je danas gotovo luksuz da majke imaju priliku biti u neprestanoj blizini svoje djece. Djecu odgajaju tete u jaslicama, vrtićima, školama. Stoga je veliko pitanje na koji će način i kakvom kvalitetom buduće generacije dolaziti do moralnih prosuđivanja i djelovanja po savjesti.

S druge strane, moralno djelovanje pa i savjest u postmodernom društvu sve više prelaze u domenu sekulariziranog

društva i njegovih ideologija, a sve manje su pod utjecajem tradicionalnih vrijednosti i religije.

Sociolozi religije ističu da su moralno djelovanje pa i sama savjest sve više podređeni procesu individualizacije koji sadrži sve veću autonomiju pojedinca u razvijanju vlastitih vrijednosti i normi koje će biti oslobođene utjecaja religije i tradicionalnih moralnih normi. Proces individualizacije je posljedica racionalizacije društva, smanjene važnosti tradicionalnog sustava vrijednosti, procesa sekularizacije, općeg trenda pluralizacije svjetonazora, razvoja emancipacije pojedinca, demokratizacije i samoodređenja.

Na kvalitetu moralnog ponašanja i djelovanja po savjesti također značajno utječe kulturalni ambijent modernog društva, u kojem se na prvom mjestu ističe terapijski individualizam. Filozofija terapijskog individualizma, u velikoj mjeri i filozofija humanističkog psihološkog pravca, je ta da je pojedinac izvor i standard autentičnog moralnog znanja i autoriteta, a tek mu samoostvarenje pruža smisao života. Osobno iskustvo temelj je prosudbe što je autentično, što je pravo i što je istinito. U tom se kontekstu tradicije pa i religiozni zahtjevi smatraju zaprekama i kočnicama u pokušaju samoostvarenja (Smith & Denton, 2005).

Zasebno pitanje, još uvijek nedovoljno istraženo na području psihologije, jest u kojoj mjeri će se komunikacijska revolucija obilježena internetom, *facebookom*, kompjutorskim igricama, mobitelima, kabelskom i satelitskom televizijom odraziti na novije generacije, njihovo poimanje morala i savjesti. Nema sumnje da će mnogi psihološki pristupi savjesti biti u značajnoj mjeri modelirani.

Literatura:

Allport, G. (1950.). *The individual and his religion; A psychological interpretation*, New. York: Macmillan.

Aronfreed, I. (1968.), *Conduct of Conscience: The socialization of internalized control over behavior*. New York: Academic Press.

Asendorph, J., Winkler, G. (1992.), Children's moral motive strength and temperamental inhibition reduce their immoral behavior in real moral conflicts. *Child Development*, 63, 1223-1235.

Arsenio, W., & Fleis, K. (1996.), Typical and behaviorally descriptive children's understanding of the emotional consequences of socio-moral events. *British Journal of Developmental Psychology*, 14, 173-186.

Bajsić, V. (1977.). *Savjest u napetosti između pojedinca i društva*, Bogoslovska smotra, Vol. 47. No. 2-3.

Bandura, A., Walters, R. (1963.), *Social learning and personality development*, New York: Holt, Rinehart & Winston.

Baldwin, M. W. (1992.), Relational schemas and the processing of social information. *Psychological Bulletin*, 112, 461-484.

Baumrind, D. (1983.). Rejoinder to Lewis' interpretation of parental firm control effects: Are authoritative families really harmonious? *Psychological Bulletin*, 94, 132-142.

Berk, L. (2007.) *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. (Prijevod originala: *Development through the Lifespan*). Naklada Slap, Jastebarsko.

Bickhard, M. H., & Campbell, R. L. (1996.). Topologies of learning and development. *New Ideas in Psychology*. Basel: S. Karger.

Boyes, M. & Allen, S. (1993.), Styles of parent-child interaction and moral reasoning in adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 551-570.

Brofenbrenner, U. (1986.), Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology*, 22, 723-742.

Bruggeman, E. & Hart, K. (1996.), Cheating, lying, and moral reasoning by religious and secular high school students, *Journal of Education and Research*, 89, 340-344.

Bull, J., N. (1969.). *Moral Education*, Routledge & Kegan Paul Ltd. London.

Campbell, R. L., & Bickhard, M. H. (1986.). *Knowing levels and developmental stages*. Basel: S. Karger.

Carlson, M, Charlin, V., & Miller, N. (1988.). Positive mood and helping behavior: A test of six hypotheses. *Journal of personality and Social Psychology*, 55, 211-229.

Chao, R. K. (1994.). Beyond parental control and authoritarian parenting style: Understanding Chinese parenting through the cultural notion of training. *Child Development*, 65, 1111-1119.

Chomski, N. (1969.) *Aquisition of sintaxin children from five to ten*. Cambridge MA: MIT Press.

Cochran., Chamlin, B., Wood M., & Sellers, C. (1999.) Shame, embarrassment, and formal sanction threats: Extending the deterrence/rational choice model to academic dishonesty. *Social InquirI*, 69, 91-105.

Criss, M., Shaw, D., & Ingoldsby, E. (2003.). Mother-son positive synchrony in middle childhood: Relation to antisocial behavior. *Social Development*, 12, 379-400.

Damon, W. (1980.). Patterns of change in children's social reasoning: A two-year longitudinal study. *Child Development*, 51, 1010-1017.

Darley, J., & Shultz, T. (1990.). Moral rules: Their content and acquisition. *Annual Review of Psychology*, 41, 525-556.

Darling, N., & Steinberg, L. (1993.). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113, 487-496.

Deci, E. L., Ryan, R. M., Gagné, M., Leone, D. R., Usunov, J., & Kornazheva, B. P. (2001.). Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former eastern bloc country. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 930-942.

Ducommun-Nagy, C. (2009.). *Lojalnosti koje oslobadaju*, Biblioteka "Okolo tri ujutro". Zagreb.

Forman, D., Aksan, N. & Kochanska, G. (2004.), Toddler's responsive imitation predicts preschool-age conscience. *Psychological Science*, 15, 699-704.

Frankl, V. (1974.), *Bog kojega nismo sujesni*. Biblioteka Oko tri ujutro, Zagreb, 2001.

Freud, S. (1933.), *New introductory lectures in psychoanalysis*. New York: Norton.

Freud, S. (1959.), Some psychological consequences of the anatomical distinction between the sexes. U: S. Freud (ed) *Collected papers*, pp. (186-197), New York: Basic Books.

Frick, P., Cornell, A., Bodin, S., Barry, C. & Loney, B. (2003.), Callous-unemotional traits and developmental pathways to severe conduct problems. *Developmental Psychology*, 39, 246-260.

Fromm, E. (2000.). *Psihoanaliza i religija (prijevod originala)*. Vitrail, Zagreb.

Fuček, I. (2006.), *Osoba i savjest. Moralno-duhovni život*, Verbum, Split. (pp. 266-277).

Gilligan, C. (1977.), In different voice: Woman's conception of self and morality. *Harvard Educational Review*, 47, 481-517.

Gilligan, C. (1982.), *In a different voice: Psychological theory of women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gilligan, C. (1986.), On in a different voice: An interdisciplinary forum: Replay. *Signs*, 11, 324-333.

Grusec, J., & Redler, E. (1980.), Attribution, reinforcement and altruism: A developmental analysis. *Developmental Psychology* 16, 525-534.

Grusec, J., Goodnow, J. (1994.), The impact of parental discipline methods on the child's internalization of values: A reconceptualization of the current points of view. *Developmental Psychology*, 30, 4-19.

Harsthorne. H., & May M. (1928.-1930.). *Studies in the nature of character*. New York:Macmillan.

Hoffman, M. (1994.), Discipline and internalization. *Developmental Psychology*, 30, 26-28.

Isen, A. (1999.). Positive affect. U: T. Salegleish, & M. Power, (Eds) *Handbook of cognition and emotion* (str. 521-539). Chichester, England: Wiley.

Kochanska, G. (1993.). Toward a synthesis of parental socialization and child temperament in early development of conscience. *Child Development*, 64, 325-347.

Kochanska, G., Aksan, N., & Koenig, A. (1995.). A longitudinal study of the roots of preschooler's conscience: Committed compliance and emerging internalization, *Child Development*, 66, 1752-1769.

Kochanska, G., & Murray, K. (2000.). Mother-child mutually responsive orientation and conscience development: From toddler to early school age. *Child Development*, 71, 1018-1032.

Kochanska, G., Coy, K., & Murray, K. (2001.), The development of self regulation in the first four years of life, *Child Development*, 72,1091-1111.

Kochanska, G. (2002.). Mutually responsive orientation between mothers and their young children. A context for the early development of conscience. *Current Directions in Psychological Science*, 11, 191-195.

Kochanska, G., Forma, D., Aksan, N. Dunbar, S. (2004.). Pathways to conscience: early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 19-34.

Kohlberg, L., (1963.). Moral development and identification. U: H.W. Stevenson (Ed.), *Child Psychology: 62nd yearbook of the National Society for the Study of Education*, (pp. 277-332). Chicago: University of Chicago Press.

Kohlberg, L. (1970.). Education for justice: A modern statement of the Platonic view. U: F. Sizer & T. Sizer (Eds.), *Moral Education: Five lectures*. (pp. 56-83). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kohlberg, L. (1976.). Moral stages and moralization. The cognitive developmental approach. U: T. Lickona (Ed.). *Moral Development and behavior: Theory, research, and social issues*. (pp. 31-53). New York: Holt, Rinehart and Winston.

Kohlberg, L., (1981.), "The Question of a Seventh Stage", *Philosophy of Moral Development*, Harper and Row, p. 351

Kohlberg, L. (1984.), *Essays in Moral Development*, Vol. II: *The Psychology of Moral Development* (San Francisco, CA, Harper & Row).

Kohlberg, L. & Higgins, A. (1987.). School of democracy and social interaction, u: W. M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds) *Moral Development through Social Interaction*, pp. 102-128 (New York, John Wiley & Sons).

Maccoby, E. (1968.). The development of moral values and behavior in childhood. U: J. A. Clausen (Ed.) *Socialization and society* (pp. 227-269). Boston: Little, Brown.

Maccoby, E., & Martin, J. (1983.). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. U: P. Mussen & E. Hetherington (Ed.) *Socialization, personality, and Social Development: Vol. 4. Handbook of Child Psychology* (/pp. 1-102). Wiley: New York.

Maslow, A. (1970.). *Motivation and personality*. New York, Harper & Row.

May, R., (1977.), *The meaning of Anxiety*. W.W. Norton & Company. Inc. New York.

Nucci, L. (1996.), Morality and the personal sphere of action. U: E. Reed, E. Turiel & T. Brown (Eds), *Values and knowledge*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Perrin, R. (2000.), Religiosity and honesty: Continuing the search for the consequential dimension. *Review of Religion Research*, 41, 534-544.

Piaget, J. (1932.), *The Moral Judgment of the Child*. New York, Free Press.

Piaget, J. (1947.), Piaget's theory. P. H. Mussen (Ed) *Carmichael's Manual of Child Psychology*. New York, Wiley.

Petz, B., *Psihologijski Rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2005.

Pratt, M., Diessner, R., Hunsberger, B., Pancer, S., & Savoy, K. (1991.). Four pathways in the analyses of adult development and aging: Comparing analyses of reasoning about personal life dilemmas. *Psychology and Aging*, 6, 666-675.

Putnam, S., & Stifter, C. (2005.). Behavioral approach-inhibition in toddlers: Prediction from infancy, positive and negative affective components, and relations with behavior problems. *Child Development*, 76, 212-226.

Rest, J. (1983.) Morality. U: P. Mussen (Ed) & J. H. Flavell & E. Markman (Eds.) *Cognitive Development: Vol. 3. Handbook of Child Psychology* (pp. 920-990.). New York: Wiley.

Rogers, C. (1980.). *A way of being*. Houghton Mifflin Company, Boston – New York.

Rothbart, M., Ahadi, S. Hershey, K. (1994.). Temperament and social behavior in childhood. *Merrill-Palmer Quarterly*, 40, 21-39.

Rudinesko, E., Plon, M. *Rečnik Psihoanalize*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002.

Sears, R., Rau, L., & Alpert, R. (1965.). *Identification and child rearing*. Stanford: Stanford University Press.

Skinner, B.F. (1971.). *Beyond freedom and dignity*. New York: Knopf.

Smetana, J. (1995.). Morality in context: Abstractions, ambiguities, and applications. U: R. Vasta (Ed). *Annals of child development*. London Vol. 10: Jessica Kingsley.

Smith, C., Denton, M. L. (2006.) *Soul Searching-The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. Oxford University Press: New York.

Spilka, B., & Loffredo, L. (1982.). *Classroom cheating among religious students: Some factors affecting perspectives, actions and justifications*. (Paper presented at the annual convention of the Rocky Mountain Psychological Association)

Spilka, B., Hood, R., Husenberger, B., & Gorsuch R. (2003.) *The psychology of Religion: An empirical approach*. The Guilford Press, New York – London

Spinrad, T., & Stifter, C. (2006.). Empathy-related responding in toddlers: Predictions from temperament and maternal behavior in infancy. *Infancy*, 10, 97-121.

Stifter, C., Cipriano, E. Conway, A., & Kelleher, R. (2009.). Temperament and the development of conscience: the moderating role of effortful control. *Social Development*, 18, 353-374.

Turiel, E. (1983.). Domains and categories in social-cognitive development. U: W. F. Overton (Ed.), *The relationship*

between social and cognitive development (pp. 53-89). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Turiel, E. (1998.) The development of morality, u: N. Eisenberg, (Ed), *Handbook of Child Psychology, Vol. 3. Social, emotional and personality development*, New York, Wiley.

Turiel, E., Smetana J., & Killen, M. (1991.). Social context in social cognitive development. U: W. Kurtines & J. Gewirtz (Eds), *Handbook of moral behaviour and development*, Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Turiel, E., Hildebrandt, C., & Wainryb, C. (1991.). Judging social issues: difficulties, inconsistencies and consistencies. *Monographs of the Society for Research in Child Development* 56 (Serial no. 224).

Vasta, R., Haith, M., Miller, S.(1998.). *Dječja psihologija*, Naklada Slap, Jastrebarsko (prijevod engleskog originala).

Waters, E., Kondo-Ikemura, K. Posada, G., & Richters, J. (1990.). Learning to love: Mechanisms and milestones. U: M. Gunnar., & L. Sroufe (Eds.) *Minnesota symposia on child psychology*. Vol. 23, str. 217-255.. Hillsdale, N. J. Lawrence Erlbaum.

White, R. (2008.) Moral development theory. U: *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, Louisiana State University.

Wilson, E. (1975.). *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Walker, L. (1991). Sex differences in moral reasoning. U: W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds). *Handbook of moral behavior and development: Vol 2. Research* (pp. 333-364.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Walker, L., de Vries, B., & Trevethan, S. (1987.). Moral stages and moral orientations in a real life and hypothetical dilemmas, *Child Development*, 58, 842-858.

Zahn -Waxler, C., & Kochanska, G..(1990.). The origins of guilt. U: R. Thompson (Ed). *The 36th annual Nebraska symposium on motivation: Socioemotional development* (str. 183-257.). Lincoln: University of Nebraska Press.

Živković, I. (2007.). *Uvod u Opću psihologiju*. Skripta, str. 195, Zagreb.

Živković, I. (2008.). *Razvojna psihologija*. Skripta, str. 289, Zagreb

Youniss, J., Smollar, J. (1985.). *Adolescent relations with mothers, fathers, and friends*. University of Chicago Press.

Conscience as a component of a psychological approach to moral development

Summary

Contemporary psychology is primarily interested in how a human being forms his/her conscience, and most of all how he/she comes to moral cognition and what the precondition for conscientious and moral behaviour is. Thus, when dealing with man in general and his way of thinking and taking up an attitude towards things and life, psychologists will first of all take into account the genetic inheritance, which greatly determines the characterological and psychological traits, emotions, intelligence and, of course, the affectivity of the relationship with parents, as well as the culture in which the man is born. On the other hand, they will emphasize the social conditioning of the person's development, which is able to change the genetically inherited personality codes. In psychology, conscience is primarily treated as a concept of a broad spectrum of moral development. In most modern psychological researches the idea of conscience is found almost only in passing, as one of the dimensions of moral development. This work gives a review of psychological understanding of conscience in different psychological directions, with a special reference to psychoanalytical, behaviouristic, humanistic and cognitive approach. The work also includes contemporary researches focused on the foundations of creating a system of internalized moral principles with children.